

The Post WWII Egyptian Quest for Arms and the 1955 Czech Arms Deal // Cold War International History Project. – Working paper №55. – Washington, DC, 2007. 19. Public papers of the Presidents of the United States: Dwight D. Eisenhower, 1956. – Washington, 1958. 20. The Papers of Dwight David Eisenhower, Volume XVII. The Presidency: The Middle Way. – Baltimore, 1996. – Doc. №1773. Режим доступу:

<http://www.eisenhowermemorial.org/presidential-papers/first-term/documents/1773.cfm>. 21. The 1956 War: collusion and rivalry in the Middle East. Edited by Tal D. – London. – 2001. 22. Yaqub S. Containing Arab nationalism: the Eisenhower doctrine and the Middle East. – Chapel Hill, 2004.

Надійшла до редколегії 17.03.11

В. Власенко, асп.

ФОРМУВАННЯ ТА СТРУКТУРА НІМЕЦЬКОЇ ЦИВІЛЬНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ В ГЕНЕРАЛЬНОМУ ОКРУЗІ "ЖИТОМИР" (1941–1944 рр.)

У статті розглядається проблема створення органів управління, які діяли на території генерального округу "Житомир" в період німецького окупаційного режиму.

In the article the problem of creation of organs is examined management, which operated on territory of general district "Zhitomir" in the period of the German of occupation regime.

Вже шістьдесят шість років відділяють нас від часу закінчення Другої світової війни, однієї з найбільших трагедій ХХ ст. Проте й до сьогодні, проблеми, пов'язані з нею, є об'єктом уваги історичної науки. Однією з актуальних проблем української історії ХХ ст. є формування німецької адміністрації на території України. Дана проблема отримала висвітлення у низці робіт, як вітчизняних так і зарубіжних вчених (Лисенко О., Нестеренко В. [13], В. Косик [11], М. Коваль [8], В. Шайкан [17], П. Рекотов [14], Б. Єржабова [7], О. Гончаренко [5]), однак більшість з них зосереджує свою увагу на вищих органах влади. Історіографію проблеми можна доповнити монографією В. Лауер, в якій дослідниця поєднуючи в одне ціле німецькі та радянські архівні документи, щоденники, мемуари та особисті свідчення, дає найповнішу з наявних на цей час оцінку нацистської колонізації, зосереджуючи, переважно, свою увагу на житомирському регіоні [12].

Враховуючи зазначене автор ставить за мету розглянути становлення та формування німецької окупаційної влади на території генерального округу "Житомир".

Першими сухопутними військами, що 9 липня досягли міста Житомира, була 1-ша танкова група (XXXXVIII корпус); слідом за ними прийшла 6-та армія Райхенау. [12, с. 55]. Почалася окупація Житомира, яка тривала з 9 липня 1941 р. до 12 листопада 1943 р. та з 18 листопада до 13 грудня 1943 р. Повністю Житомирську область від німецьких окупантів було звільнено 31 грудня 1943 р. До кінця липня 1941 р. було окуповано і Вінницьку область, окупація якої тривала до 20 березня 1944 р. Житомирська область, північні райони Вінницької області, разом з м. Вінницею та південними районами Поліської області БРСР, з містом Мозирем, увійшли до складу генерального округу "Житомир" з центром у місті Житомир. Станом на 1 січня 1943 р., Житомирський генеральний округ мав 26 округів та 77 районів [7, с. 39].

Окупаційний режим у генеральному окрузі "Житомир" мав свої особливі риси, які відрізняли його від інших округів райхскомісаріату "Україна". Насамперед, неподалік траси Житомир – Вінниця, на території сучасного селища Гуйва, знаходилася штаб – квартира райхсфюрера СС Г. Гімmlера – "Хегевальд" (Hegewald), а поблизу Вінниці, у липні 1942 р., була побудована ставка А. Гітлера – "Вервольф" (Wehrwolf) для координації військових дій Вермахту. Відповідно їх охороною займалася служба безпеки та елітна військова частина СС – "Велика Німеччина", які перебували на території округу. Для кращої охорони "Вервольфу" у всіх сусідніх селах було створено комендатури. Крім того, "Хегевальд", мав стати місцем створення експериментальної колонії етнічних німців. Оскільки, ще однією, особливою рисою округу була наявність серед населення чималої кількості фольксдойче, до яких, з

боку німецької влади було особливе ставлення. Згідно проведеного 1 жовтня 1941 р. перепису населення, на території Житомирської області проживало 36 430 німців, що складало 2,7% від загальної кількості населення [2, с.4].

У перші місяці німецької окупації округу, по містах і селах була встановлена адміністративна структура. Її визначальними рисами, була наявність значної кількості місцевих колаборантів, значна увага до заходів безпеки, економічна експлуатація та системне масове насильство або "каральні" дії проти цивільного населення. Й у військовому, й у цивільному управлінні регіоном центральна, а подекуди і домінуюча, роль належала військам СС під керівництвом Гімmlера. До листопада 1941 року влада перебувала у руках військової адміністрації. Військове завоювання німцями України було стрімким рухом на схід, за якого Вермахту не залишалося часу виробляти й здійснювати політику в тилу. Проте на Житомирщині німецька армія й СС та поліція Гімmlера встановили адміністрацію, що мала владні повноваження з початку липня і аж до прибуття цивільного керівництва в листопаді 1941. Німецька регіональна адміністративна структура налічувала приблизно 870 посадовців комісаріату, на яких була покладена відповідальність за населення, що становило 2 916890 осіб, та територію з площею 64 80011 км². [12, с. 52 – 53, 129; 6, арк. 89]. Генеральний комісаріат було поділено на округи або гебітскомісаріати, на їх чолі стояли німці, які підпорядковувалися генеральному комісарові округу – Курту Клемму, а згодом його наступникові Ернсту Ляйзеру. Гебітскомісаріат зазвичай складався з трьох районів на чолі яких стояв шеф району – українець. Окружний комісар зосереджує в своїх руках всю повноту влади в усіх галузях і питаннях підлеглої йому округи. Районним керівникам підпорядковувалися старости, які стояли на чолі села [1, с. 4]. Окрім двадцяти шести районів на які було поділено комісаріат, німці створили дві міські районні адміністрації (штадтгебіти) у Вінниці та Житомирі [16, с. 6; 7, с. 39]. Столиця округу знаходилася у місті Житомирі. Управління генерального комісара мало чотири головні відділи центрального управління: політичний, господарський і технічний [15, с. 1]. Районні та міські управи налічували близько 10 відділів, основними з яких були: відділ загального управління, поліцейського управління, шкіл і культурних закладів, охорони здоров'я, ветеринарний, фінансовий, будуправління, промисловий, пропаганди і забезпечення робочою силою. Кордони колишніх районів та громад були, в основному, збережені, оскільки це влаштувало окупантів з адміністративної і господарчої точок зору, а також тому, що населення звикло до них [14, с. 53]. В деяких випадках, були збережені не лише кордони, а й частково структура органів управління. Так, наприклад, у Вінниці старший польовий комендант Ма-

ркулл створив адміністрацію у серпні та вересні 1941 р. Оскільки у цей час у лавах працівників адміністрації було дуже небагато німців, Маркулл зберіг більшість відділів, що існували в структурі радянської адміністрації цієї області, також призначаючи нових фольксдойче та керівників – українців, а також деяких фахівців – росіян для управління установами та виконання наказів німців [12, с. 68]. Своєю особливостю мав процес формування Вінницької міської управи, яка до 1 листопада 1941 р. мала назву "Тимчасове самоврядування міста". Наказом №75 від 1 листопада 1941 р. по Вінницькій обласній управі було утворено Вінницьку міську управу. Причина цього реорганізаційного кроку вказана в тексті наказу – "Внаслідок того, що незалежне існування самоврядування міста Вінниці зустріло низку труднощів, які негативно відбивались на вирішенні питань як міського так і обласного значення, виникло питання про злиття органів само врядувань і про підпорядкування міста Вінниці Обласній Управі з реорганізацією "Тимчасового Самоврядування міста" в "Вінницьку міську управу". Всього станом на 1 травня 1942 р. у складі Вінницької міської управи працювало 406 осіб, з яких апарат управління становив – 145, а зовнішній апарат – 261 особу [5, с. 140]. Жодного ступеня самостійності, навіть у розв'язанні дріб'язкових проблем міській управі не мали. Фактично вони виконували роль допоміжних німецьких органів місцевого управління.

З літа 1943 р., матеріальне забезпечення районних управ було покладено на їх керівників. Згідно наказу, райхскомісара, від 23 червня 1943 р. фінансування районних управ, повинне було здійснюватися шляхом збирання податку з населення на "адміністративні потреби". Стягненню податку підлягали всі особи від 16 до 65 років [4, с. 4]. Розмір суми податку встановлював сам шеф району, в залежності від "можливостей" мешканців району. Наприклад, у Козятинській окрузі з кожного мешканця стягували по 100крб. разового податку [9, с. 4].

До складу адміністрації генеральних округів та гебітскомісаріатів входили відділення поліції безпеки і СД. Однак вони підпорядковувалися не цивільній адміністрації, а Г. Гімлеру. Це не могло не відобразитися на ситуації з управління окупованими територіями України – постійна міжвідомча боротьба між представниками цивільної адміністрації та відомства Г. Гімлера. Той, хто "не розумів" ситуації або поводився занадто самовпевнено міг поплатитися посадою. Прикладом може слугувати конфлікт між К. Клеммом та відомством Г. Гімлера. Генеральний комісар, виконуючи свої службові завдання, не сприймав деяких заходів відповідних служб, а тому постійно звертався за допомогою до А. Розенберга, Е. Коха та вищого начальника СС і поліції Прютцмана зі скаргами на втручання СС і поліції у його повноваження. У ситуацію втрутився особисто А. Гітлер. Під час приїзду у свою вставку, що знаходилася неподалік Житомира, він викликав генерального комісара до себе і виніс йому догану за намагання обмежити компетенцію СС і поліції безпеки та СД. Вже наступного місяця Клемм був відправлений у відставку [5, с. 137]. Його місце, 29 жовтня 1942р., посів бригаденфюрер СС Е. Ляйзер, який незабаром перебрав і уряд [3, с. 3]. Окрім СС – поліції, активну участь у підтриманні безпеки в районі Житомира брали охоронні дивізії армії. Ці дивізії, в яких нараховувались тисячі вояків, робили напади на невеликі села й очищали місцевість від "саботажників" та "бунтівників". У цих німецьких об'єктах не милували і жінок. Навпаки, їх вважали особливо небезпечними. 17 – та армія поблизу Вінниці захопила жінок, що служили у Червоній армії, і наказала ставитися до усіх жінок у формі як до військовополо-

нених, а до жінок у цивільному – як до повстанців, тобто вбити їх. На найнижчих шаблях німецької влади комісар мав виняткову владу над населенням загалом, більшу ніж його колеги та підлеглі в СС – поліції. Номінально він був найвищою судовою владою на регіональному та районному рівнях, у той час як зіпо – СД та сили поліції проводили розслідування, арешти та допити звинувачених у серйозних расових та політичних злочинах. На практиці ж, СС – поліція виконувала смертні вироки без погодження з комісаром [12, с. 77, 137].

Загалом, цивільна адміністрація Німеччини в Україні планувалася не як тимчасова, спонтанна форма правління, а як початок довготривалого процесу колонізації. Незабаром після встановлення окупаційного режиму, А. Гітлер висловив свою позицію про те, що система має бути строго ієрархічною аж до рівня села і не повинна заохочувати співпрацю між сусідніми громадами у жодній формі, а радше сіяти "всяку незгоду та розкол". Згідно з баченням А. Гітлера, регіональні керівники в Житомирі створили корінну адміністрацію, яка починалася згори на рівні генерального комісаріату із консультативного комітету самопомогі, що складався із українців. У німців не існувало труднощів з пошуком українців та фольксдойчів для призначення на адміністративні посади. Щодня до сільських комендантів або до міських урядів приходили місцеві з надією знайти роботу. Для тих, хто мав змогу працювати у німецькій адміністрації, така робота здавалася найкращою. Місячна платня навіть на посаді найнижчого рівня у німецькій установі перевищувала у два рази платню робітника заводу чи сільськогосподарського працівника. Українці та етнічні німці на посадах вищого рівня, як наприклад, керівник району, отримували від 1 до 3 тисяч рублів на місяць, що значно перевищувало платню за радянської влади. Дехто влаштувався в німецьку адміністрацію з метою використати посаду для порятунку друзів та родичів, які були у нацистських таборах та в'язницях. Наприкінці серпня 1941 р. українець Любомський, який працював на німців, скористався службовим становищем і почав вимагати звільнення свого сина із табору для військовополонених у Вінниці [12, с. 74 – 75]. Провідні адміністратори – українці із Житомира, багато з яких були націоналістично налаштовані, намагалися встановити українські комітети самопомогі та допоміжні організації, включаючи Український Червоний хрест. Так, у місті Коростишів, відповідно до постанови районної управи, від 24 серпня 1943 р., було утворено Український комітет самопомогі [10, с. 4]. Комітети не мали права заохочувати будь – яку форму незалежної політичної діяльності; їхнім призначенням було забезпечувати харчами, медичним обслуговуванням, житлом, одягом та іншою допомогою місцеве ненімецьке населення. Такий комітет у Житомирі діяв під головуванням начальника Житомирського міського управління, бургомістра Д. Павловського [12, с. 132-133]. На нижчому рівні українського мера, районні та сільські старости були для німців мережею місцевих наглядачів та інформаторів. Українські мери, районні керівники та старости не були з'єднані в єдину мережу, а навпаки вони залишилися ізольованими відростками німецьких міських та окружних адміністрацій.

Рідко коли будь – яка офіційна особа німецького Райху вибиралася у сільську місцевість округу для того, щоб безпосередньо контролювати українських та етнічних німців на посадах районних керівників та старішин. Але нацистський терор сягав повсюдно. Будь – яка особа, яка ігнорувала накази або чинила опір, вважалася саботажником і підлягала страті. В таких умовах непевності українці у місцевій адміністрації зали-

шалися у системі, яка нічого не обіцяла їм у довгостроковій перспективі. Хоча більшість українців, можливо, почувалася безсилями, кількісно вони більшістю у цій системі. У 1943р. у сільських німецьких відділах поліції та на комісарських аванпостах працювало 18 400 українців. Щонайменше 2000 перебувало на посаді сільсько-го старости. Сотні було прийнято на роботу на різні адміністративні посади у містах Житомир та Вінниця [12, с. 133]. Але те, що німці програвали у кількості, компенсувалося їхньою владою, яка була потужною сумішшю зарозумілості, терору та насилля.

1. Вінницькі вісті. (Вінниця). – 1942. – 1 березня. 2. Голос Волині. (Житомир). – 1941. – 14 грудня. 3. Голос Волині. (Житомир). – 1942. – 12 листопада. 4. Голос Волині. (Житомир). – 1943. – 9 вересня. 5. Гончаренко О. Міські управи в системі окупаційного апарату влади райхскомісаріату "Україна": організаційна структура та проблеми компетенції (1941 – 1944 рр.) // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. – 2010. – №13. – С. 137 – 153.; Його ж. Німецькі поліцейські органи на теренах райхскомісаріату "Україна": проблеми організаційної структури та службової компетенції (1941 – 1944 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка.

Серія Історія. – Тернопіль, 2010. – Вип. 1. – С. 136-140. 6. Державний архів Житомирської області. – Ф. Р – 1440С. – Оп. 1. – Спр. 3. 7. Єржабова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті "Україна" (1941 – 1944) у світлі німецьких документів / Бланка Єржабова. – К.: Наукова думка, 2008. 8. Коваль М. В. Історія пам'ятає. (Кривавий шлях фашистів на Україні). – К.: Видавництво політичної літератури України, 1965.; Його ж. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. 9. Козятинська газета. (Ружин). – 1943. – 28 серпня. 10. Коростишівські вісті (Коростишів). – 1943. – 28 серпня. 11. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. 12. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. С. Коломійця, Е. Ровного, – К.: Зовнішторгвидав України, 2010. – 368 с. 13. Лисенко О., Нестеренко В. Окупаційний режим на Україні у 1941 – 1943 рр.: адміністративний аспект // Архіви окупації. 1941 – 1944 / Держ. Ком. Архівів України; упоряд. Н. Маковська. – К., 2006. – С. 762 – 769. 14. Рекотов П. Адміністративний, судовий та поліцейський апарат райхскомісаріату "Україна" (1941 – 1944 рр.) // Нова політика. – 1997. – №3. – С. 51-56.; Його ж. Органи управління на окупованій території України (1941 – 1944) // УІЖ. – 1997. – №3. – С.90 – 101. 15. Українська дійсність. (Берлін). – 1942. – 10 листопада. 16. Українська дійсність. (Берлін). – 1943. – 5 квітня. 17. Шайкан В.О., Шайкан В.О. Соціально – політичні та економічні причини виникнення колабораціонізму на теренах райхскомісаріату "Україна та військової зони в роки Другої світової війни. – Кривий Ріг, Мінерал, 2004.

Надійшла до редколегії 17.03.11

О. Глушан, асп.

УЧАСТЬ С.В. БОРОДАЄВСЬКОГО В РОЗБУДОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917-1920 рр.

У статті висвітлюється участь українського вченого і громадсько-політичного діяча С.В. Бородаєвського у державотворчих процесах в Україні під час революційних подій 1917-1920 рр. Проаналізовано його роль в налагодженні зовнішньоторговельних зв'язків Української Держави П.П. Скоропадського та зносин Української Народної Республіки доби Директорії з державами Антанти.

In the article the participation of the Ukrainian scientific and political figure S.V. Borodaevsky in the processes of the construction of the state in Ukraine during the revolutionary events of 1917-1920 is covered. His role in the adjustment of the foreign trade connections of the Ukrainian State of P.P. Skoropadsky and the relations of the Ukrainian People's Republic of the Directory with the states Antanta is analyzed.

Кардинальні зміни в державотворчій, економічній, політичній, духовній сферах буття українського народу під час національно-демократичної революції 1917-1920 рр. в значній мірі були зумовлені діяльністю визначних його представників – державних, громадсько-політичних, військових діячів, науковців, що взяли безпосередню участь у революційних подіях у якості керівників Української Народної Республіки (УНР) доби Центральної Ради та Директорії, Української Держави гетьмана П.П. Скоропадського, Західно-Української Народної Республіки, працівників їх державних апаратів, військовослужбовців обох українських армій тощо. Долучився до розбудови української державності у 1917-1920 рр. й Сергій Васильович Бородаєвський (1870-1942) – український вчений, громадський, державний діяч, що обіймав високі посади в урядах Гетьманату й Директорії УНР.

У незначній за обсягом історіографії, присвяченій С.В. Бородаєвському, не приділялося належної уваги цьому періоду його життєдіяльності. У стислих біографічних довідках, що з'явилися невдовзі після смерті діяча [22, с. 3; 27, с. 6], лише згадувався факт перебування С.В. Бородаєвського на посаді заступника міністра торгівлі і промисловості Української Держави П.П. Скоропадського. Таку ж загальну інформацію про його співпрацю в уряді Гетьманату зустрічаємо у розвідках І.І. Витановича – дослідника з української діаспори, де тільки й вивчалися життєвий шлях і наукова спадщина С.В. Бородаєвського у період з 20-х до кінця 80-х років ХХ ст. [6, с. 162; 8, с. 114-115]. Зі здобуттям Україною незалежності триває процес поступового повернення імені вченого з вимушеного забуття: до вітчизняних енциклопедичних видань внесено біографічні довідки про нього [4, с. 351; 5, с. 358], з'явилися роботи, присвячені різним аспектам життєдіяльності та наукового доробку вченого [2; 9; 12], опубліковані окремі доку-

менти про С.В. Бородаєвського з зарубіжних і вітчизняних центральних та місцевих архівосховищ [10; 13], виданий короткий біобібліографічний покажчик його робіт [7]. Однак і досі питання перебування С.В. Бородаєвського у 1918-1919 рр. в Україні і його участі в державотворчих процесах у цей період не були предметом спеціальних досліджень. З огляду на це, у даній роботі авторка ставить своїм завданням відтворити хронологію та географію перебування С.В. Бородаєвського на Батьківщині у цей період, висвітлити його участь в урядових структурах Української Держави П.П. Скоропадського й УНР доби Директорії, з'ясувати конкретний внесок діяча в розбудову цих державних утворень.

Від Лютневої революції до жовтня 1917 р. С.В. Бородаєвський продовжував співпрацювати з офіційною владою: консультував Тимчасовий уряд з питань кооперативного законодавства та діяльності банківської системи, брав участь у роботі міжпартійної Ліги аграрних реформ [29]. Після більшовицького перевороту 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. він залишив державну службу і був обраний на посаду голови Всеросійської ради з'їздів діячів середньої та дрібної промисловості і торгівлі [1, арк. 1].

Політична нестабільність, подальше розгортання революційної боротьби, загроза переслідувань, що мали місце після захоплення влади більшовиками, зумовили виїзд з Петрограду значної частини колишніх урядовців і державних діячів Російської імперії. Вони направлялися у віддалені на той час від зон бойових дій та центрів революційних катаклізмів регіони країни, зокрема на південь України. 1918 р. повернувся в Україну і С.В. Бородаєвський: за одними свідченнями, він перебрався до Криму, де співробітничав з місцевими кооперативними структурами [29], за іншими – до Одеси [27, с. 6]. В Одесі відбулося його знайомство з